

TOPONÍMIA D'EIVISSA I FORMENTERA

Enric RIBES I MARÍ

1. INTRODUCCIÓ

Els coneixements de la toponímia de les Pitiüses han donat un salt quantitatiu i qualitatiu en els últims quaranta anys. Si durant el segle XIX i la primera meitat del XX els estudis dedicats a l'onomàstica en general eren més aviat escassos i minsos, i són ben pocs els investigadors que s'hi dediquen, en la segona meitat d'aquest segle comença una intensificació de la investigació en el camp de l'onomàstica. Fins aleshores només Carles Roman s'havia fixat en algunes etimologies, tot proposant, amb poc rigor, uns ètims ben curiosos per a alguns topònims eivissencs com *Albarca* o *Besora*. L'erudit Isidor Macabich, uns anys més tard, i certament amb més base lingüística que el primer, potser esperonat per la seua amistat amb mossèn Alcover, ja va començar a dedicar-hi els seus esforços, especialment pel que fa a l'estudi de les etimologies d'alguns topònims i a l'origen d'alguns llinatges d'Eivissa i Formentera, sobretot dels més antics. És ja en les dècades dels anys 50 i 60 quan Antoni Costa Ramon i, sobretot, Joan Castelló Guasch centren una part dels seus estudis en l'antroponímia, tots dos, i especialment en la toponímia, el segon. Resulta molt interessant, en aquest sentit, i fins i tot es pot dir que és un treball que marca un cert punt d'inflexió, «La toponímia de Ibiza y Formentera», article extens publicat el 1963 al *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, on Castelló sistematitza i classifica, per primera vegada, un cos prou important de topònims de les Pitiüses.

Des d'aleshores els estudis sobre toponímia d'Eivissa i Formentera han proliferat. Coromines, que en els anys 60 havia visitat Eivissa i hi havia conegut Macabich, enceta alguns estudis sobre mots i topònims eivissencs i formenterers, i fins i tot arriba a polemitzar, en el bon sentit, amb el canonge eivissenc, com quan estudia l'etimologia de *s'Espalmador*. Als seus estudis de toponímia catalana en segueixen d'altres fins a l'*Onomasticon*, la seua obra cabdal pel que fa a la toponímia, de la qual parlarem més endavant, i que s'ocupa d'algunes etimologies, amb resultat divers, al nostre parer. El canonge Joan Marí Cardona, continuador de la tasca de Macabich, ha desenvolupat una feina monumental en el camp de l'onomàstica, més enllà del valor històric de la seua obra, que és plena de toponímia –urbana, antiga i actual– de les Pitiüses, i que per les seues pàgines vessa informació sobre malnoms o motius familiars de tot el període que va del 1235 fins als nostres dies.

També la cartografia ha donat un important salt qualitatiu. S'ha passat dels mapes que

just contenien una cinquantena de topònims, o del mapa de l'Exèrcit, a escala 1:25.000, amb la toponímia escrita sense cap respecte per la llengua del país, a un mapa molt més correcte, fet a la mateixa escala, editat i comercialitzat per l'*Instituto Geográfico Nacional*, amb una grafia dels topònims molt més acurada, tot i que també conté algunes errades. I d'ací, en un altre bot espectacular, al *Mapa Topogràfic Balear*, elaborat per encàrrec del Govern Balear per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, en col·laboració amb la Universitat de les Illes Balears. Tot i les seues mancances o errades, aquest mapa, fet a escala 1:5.000, representa la recollida més exhaustiva de toponímia que s'ha fet mai sobre el conjunt de les illes Pitiüses.

I ja en el terreny de les recollides orals de toponímia actual, cal assenyalar que també s'hi ha treballat de fort, amb reculls exhaustius de la toponímia del pla de Portmany (Marià Torres) o de la vall de Buscastell (Felip Cirer, Marià Torres), així com amb el recull de la toponímia dels illots (Cosme Aguiló) o de la costa d'alguns municipis d'Eivissa. En el cas de Formentera, fins i tot s'ha fet, per part de la Universitat de les Illes Balears, concretament per part d'un equip dirigit pel doctor Joan Miralles, un treball de camp el fruit del qual són devers 5.000 topònims fixats sobre la cartografia 1:5.000, treball encara inèdit que esperam que la Conselleria de Cultura del Govern Balear arribi a publicar algun dia.

Dit això, sense cap pretensió d'exhaustivitat, és clar que els estudis de toponímia de les Pitiüses han prosperat i que el coneixement que avui tenim d'aquest camp és molt més complet que fa tan sols ben poques dècades, pocs anys.

2. L'APORTACIÓ DE COROMINES

Es pot afirmar que Coromines aporta no tan sols el rigor a l'estudi de les etimologies dels topònims, sinó que, més enllà dels seus treballs d'onomàstica, també la ingent obra del *Diccionari crític, etimològic i complementari de la llengua catalana* és una obra de consulta imprescindible per a qui vol acostar-se a la toponímia amb esperit analític. Però, pel que fa a les Pitiüses, ens centrarem en els topònims que estudia en l'*Onomasticon*. En aquesta obra analitza amb tota classe d'arguments i de dades els més importants de les nostres illes, així com alguns dels que ens han arribat gràcies a la documentació antiga. Abans, pràcticament només les gramàtiques històriques havien fet alguna petita incursió en aquest terreny.

Tot i que no hi ha unanimitat pel que fa a la bondat de cada una de les etimologies que proposa, val a dir que consideram que en la majoria dels casos les solucions que proposa són encertades: *s'Alcudia, Atzaró, Balàfia, Balansat, Labritja, Campanitx, Cotella, Forca, Beniformiga, es Jondal, cas Gasí, can Marzoc, Portmany, Peralta, sa Picossa, Porto-salé, Safragell, Benisait, es Rafal Trobat, cap Nunó, es Trucadors, Tagomago, es Tur, Xarraca...* són topònims sobre l'etimologia dels quals potser ja s'ha dit l'última paraula, o costarà molt aprofundir-hi més o rectificar-la.

És clar que al costat de tant encert també hi ha dubtes. En alguns casos és el mateix Coromines qui els evidencia, com a *Buscastell, Portinaix* o *Forada*. I de vegades és l'estudiós o l'aficionat eivissenc —segur que molt menys preparat des del punt de vista científic, lingüístic, però a voltes millor conixedor del territori, de la història i dels documents— qui resta incrèdul davant algunes de les hipòtesis etimològiques de Coromines, que tanmateix cal respectar i tenir en compte. Aquest és el cas, potser, de *Morna, Castavi, s'Espalmador* i *s'Espardell, cala Vedella* o fins i tot *Formentera*. En alguns d'aquests casos fins i tot sembla que no hi ha cap altra alternativa que les propostes etimològiques antigues o les més innovadores que fa Coromines. I potser caldria cercar terceres vies...

Finalment, també hi ha un petit grup de topònims sobre l'etimologia dels quals l'*Onomasticon* proposa hipòtesis errònies. Així és en els casos de *sa Bastora* i *cala Truia*, noms inexistents, simples deformacions de *sa Bestorra* i *cala Truja*. De vegades l'errada prové del desconeixement del territori (*Corona* no correspon a l'antiga alqueria de *Benicalona*; *Perella* no està prop de la mar i per tant no és acceptable la teoria de Coromines), o dels documents (*Comte* sembla que té més a veure amb l'antic quartó del comte de Rosselló, Nunó Sanç, que també ha originat un altre topònim important, el *cap Nunó*, que no amb l'antiga i llunyana alqueria de *Beniconter*), o de la història de les illes (el *Ram* o la *Rama* sol designar llocs de vigilància des d'on es feia fum per avisar de la presència d'enemics a prop, i el fum es feia amb *rams* de mates, per exemple), o d'una recollida defectuosa del topònim (com és el cas de *cala Truia*, *sa Bastora* i la *font Juliberta*). I encara hi ha casos en què el propi Coromines rectifica, com *es Vedrà*, on Coromines finalment dóna per bona l'etimologia PETRARIU, que té el mot PETRA com a base. Un cas a part és el dels topònims *Eivissa* i *Pitiüses*, per a l'estudi dels quals l'*Onomasticon* ignora algun dels treballs més importants, al nostre parer, que s'han fet sobre el tema darrerament, com el de Jaume Joan Castelló.

En qualsevol cas, la tasca de Coromines és digna d'admiració, fins i tot des del punt de vista estricte de la toponímia pitiüsa, i un punt de referència obligat per a tot qui vulgui acostar-se a l'origen dels nostres noms de lloc.

3. ESTRATS LINGÜÍSTICS

Gràcies als estudis de Coromines alguns topònims que fins aleshores eren obscurs ara poden fixar-se en algun estrat lingüístic.

3.1. Substrat preromà. En ser l'estrat més baix i més llunyà, lògicament les restes són escasses, bé que importants. Tot i que les Pitiüses han estat poblades des de, com a mínim, el segon mil·lenni abans de Crist, no disposam de dades suficients per establir les llengües que s'hi han parlat abans de la colonització púnica, ni quina era la situació sociolingüística a l'Eivissa preromana. Parlam, per tant, d'un estrat lingüístic preromà que abraça totes les llengües anteriors al llatí, com la llengua púnica o els parlars indoeuropeus o preindoeuropeus. A aquest estrat corresponen topònims com *Eivissa*, *Morna*, *Labrija*, *Tagomago*.

3.2. Substrat romànic. Amb el final de la segona guerra púnica i l'entrada d'Eivissa en el món romà s'inicia una lenta etapa de profunda romanització que arriba fins a la dominació islàmica, ja que sembla que la breu dominació vàndala de l'illa no va tallar la continuïtat lingüística, sinó que fins i tot l'imperi bizantí encara la va prolongar, bé que amb tota certesa la situació lingüística havia de ser un fidel reflex de la situació de decadència política i social. El substrat romànic fins i tot abraça almenys una part del període de la dominació islàmica, mitjançant el parlar mossaràbic, un parlar romànic arcaic i arabitzat que degué conviure amb l'àrab i amb el berber dels dominadors, i que no sabem fins quan es va mantenir viu. D'aquesta època poden ser alguns topònims com *Campanitx*, *Cotella*, *Portmany*, *Porto-salè*, *Buscastell*, *Formentera*, *Portinatx*, *Forada*, *es Tur*, *es Vedrà* i *Xarraca*, per esmentar-ne només alguns dels que estudia Coromines. Tamateix, a aquest grup deuen pertànyer també molts altres topònims com *sa Catumba*, *la punta d'en Petroell*, *sa Coverxa*, *l'illa Murada*, *s'Oriçol*, *na Xemena*, *Rubió*, *l'illa d'Encalders*, *cala Salada*, els *Portitxols* i una llarga sèrie de topònims que inclouen els mots *form* o *formell* tot referint-se a una cova o una cavitat a la roca.

3.3. Substrat àrabic. Per raons evidents incloem en aquest substrat, tot i ser llengües ben diferents, l'àrab i el berber. A aquest estrat corresponen topònims com *s'Alcudia*, *Atzaró*, *Arabí*, *Balàfia*, *Balansat*, *es Jondal*, *es Rafal Trobat*, *cas Gasí*, *can Marzoc*, *Safragell*, *Benisait*, *Benirràs*, *Benimussa*, *Albarca*, i alguns altres, com *Porto-salè*, el segon element del qual és berber. Val a dir que la toponímia àrabiga de les Pitiüses no és gaire abundant, sobretot si es compara amb la que encara es troba a Mallorca o a Menorca. Això pot obeir a una de dues circumstàncies o a totes dues combinades: o l'arabització no va ser tan intensa com hom ha suposat habitualment, o la catalanització posterior va ser tan forta que va esborrar-ne moltes marques. Tanmateix, darrerament alguns investigadors de la història medieval i del món andalusí s'han entestat —al nostre parer amb més bona fe que amb encert i rigor lingüístic— a cercar etimologies berbers a topònims que fan tota la pinta de ser romànics, com *Beniformiga* o *Forada*. El temps i investigacions posteriors més profundes faran, sens dubte, que, com el vent s'endú la palla i deixa el blat, només quedi el gra de totes aquestes arriscades hipòtesis etimològiques.

3.4. L'etapa catalana. És la més fèrtil pel que fa a la toponímia actual i no podia ser d'altra manera, ja que comença el 1235 i encara és ben viva, tot i que amb signes evidents d'intoxicació. Els topònims de tots els estrats anteriors són una petita minoria que no arriba ni al 10% del corpus de la toponímia pitiüsa. Mentre que la immensa majoria d'aquests topònims corresponen a l'etapa catalana i tenen un origen clarament català. Cal fer esment, però, de la creixent castellanització de la llengua i de la toponímia, amb la introducció de noms aberrants, com ara *Alantís* o *el Rincón del Marino*, que a més de vehicular-se en castellà desplacen topònims ben genuïns, com la *pedrera des Savinar* i *es Bol Nou*. La castellanització, a més, també afecta els genèrics toponímics, com *varadero* per *varador*, *xarco* per *bassa*, *faro* per *far* o *farola*, *desaigo* per *desguàs*.

4. LA CLASSIFICACIÓ DELS TOPÒNIMS

La toponímia de les Pitiüses, com la d'arreu del món, sol contenir elements antropònims o descriptius, o tots dos a la junta.

4.1. Els topònims antropònims. Són els que inclouen un element antropònimic: el nom d'una persona, un llinatge, un motiu familiar, un renom, etc. (*vénda de Cas Turs*, *capella de n'Abella*, *platja d'en Bossa*, *font d'en Covetes*). També hi incloem les personalitzacions (*na Carabassona*, *na Blanca*, *en Bouet*, *na Rasposa*, *n'Espinosa*). En general, els elements antropònims són menys abundants en els topònims que els descriptius i la proporció pot ser ben variable. Així, per exemple, a la costa de la parròquia de Sant Vicent de sa Cala, la menys poblada de les Pitiüses, el percentatge de topònims antropònims no arriba al 8%, mentre que a la de Sant Antoni de Portmany, una de les zones més humanitzades de les Pitiüses, el percentatge arriba al 25%. És clar que en la toponímia de l'interior la proporció creixeria amb els nombrosos noms de les cases, però l'increment no seria espectacular, ja que els noms de moltes cases també contenen elements descriptius (*sa Casa Grossa*, *sa Carroca*, *sa Carredona*, *es Clots*, etc.).

4.2. Els topònims descriptius. La immensa majoria dels topònims corresponen a aquest grup, tot i que, a voltes, amb el pas del temps, arriben a tornar-se opacs i no en comprenem

el significat originari. El percentatge de topònims que contenen elements descriptius, segons les zones, pot oscil·lar entre un 80 i un 90%. Són els que tenen algun element descriptiu, com un accident geogràfic, una metàfora, una qualitat del terreny, o fan referència a algun element botànic o zoològic o a algun fet històric o religiós.

4.2.1. Topònims amb elements religiosos o llegendaris. En general són els més rars i tot just ronden l'1% dels topònims descriptius. Malgrat que una visita superficial per les Pitiüses pot fer pensar al viatger que aquests topònims són molt abundants, a la vista del nom de tots els nuclis rurals, la realitat és que si els pobles tenen un nom religiós és perquè s'han desenvolupat a partir d'una parròquia i d'un temple dedicats a un sant, en la major part dels casos a partir de la darrera del segle XVIII. Llevat dels pobles, que tenen nom de sant per aquest motiu, els topònims religiosos o es refereixen a la parròquia o solen ser el resultat d'una metàfora (*el Bisbe, sa Passa de Mossènyer, la Mare de Déu, sa Capella, sa Trona, sa Catedral*). Però també en algun cas l'origen del topònim sembla ser un fet real, com en el cas de la *cadira del Bisbe*. També inclouem dins aquest grup topònims d'origen llegendari, com el *calonet des Morts, la cova de sa Mà Peluda, la cova des Fum* o la *punta des Catiu* o *es Desesperats*. En alguns casos, com en l'*illot de sa Mesquita*, el topònim fa referència a religions que en altres èpoques han estat dominants. Cal remarcar, en aquest apartat, el genèric *creu*, mot no estrictament religiós que potser s'ha vist reforçat pel sentiment cristià a l'hora de ser usat de manera pràcticament absoluta com cruïlla, encreuament de camins o carreteres, i que fins i tot ha originat el nom de la *vénda de sa Creu*, a Sant Rafel.

4.2.2. Topònims amb elements històrics. Representen tan sols entre un 1 i un 2% dels topònims descriptius. Alguns corresponen a vestigis arqueològics o històrics: *sa Muradeta, puig Redó, es Castellar, puig de ses Torretes, sa Guardiola, sa Guarda, sa Descuberta, torre des Molar, pujol des Morts, illa Murada, sa Talaia, el Ram, punta de la Rama, es Culleram, cap des Llibrell, torrent de ses Alfàbies, platja des Duros, sa Trenca*. Altres corresponen a naufragis (com *es Cremat des Barco, caló des Canons, caló de sa Fragata, es Barco a fondo*) i d'altres a fets històrics (*punta des Catiu, cap Nunó, ses Falconeres d'en Vicent*).

4.2.3. Topònims descriptius amb elements botànics. Solen representar prop d'un 4% dels topònims descriptius i retraten prou bé la flora i la vegetació d'Eivissa i Formentera: figueres, mates i savines són les espècies que trobam més sovent (*sa Mata Llisa, sa Figuera Borda, ses Figueretes, rota de ses Savines, es Clot de sa Mata*), però pràcticament totes les espècies vegetals conegudes popularment hi són presents: *ses Bledes, pujol des Trébol, punta de Cala de Junc, es Moscarter, platja des Canyers, es Canar, es Tamarell, es Clot des Tarongers, na Borda, cova de s'Orenga, illa des Bosc, canalet des Margalló, canal de s'Aríngel, rota de s'Ordi, torrent de Baladre, volta des Pi, s'Esparreguera, cau de ses Julies, remoll des Palmers, pas de sa Rel, ses Herbes, sa Margalida, es Alls, es Murtar, racó de sa Parra, mac de s'Ullastre, ses Sarmenyeres, es Serverar, na Verdall, punta de ses Cebolles, ses Porrassines, torrent des Arbocers...*

4.2.4. Topònims amb elements zoològics. Ja són més abundants que els botànics i quasi en dupliquen la proporció, ja que representen un percentatge lleugerament superior al 6% de tots els topònims descriptius. Com en el cas anterior, les espècies d'animals representa-

des en la toponímia són abundantíssimes. Hi ha peixos (*mac de ses Salpes, pas des Porc, pesquera des Caçons, pesquera de ses Cànteres, ses Variades, punta de sa Donzella, na Llavió, pesquera de ses Corbes, pesquera de ses Oblades, cova de ses Mussoles, cova des Peix, ses Pescateries, pesquera des Serrans, cova de sa Llissa, es Mostelí, es Morenar, pesquera de sa Vaca, cala des Xuclar, cova des Congres, forat des Llombarros, sa Tavernera, es Xoriguer, s'Amarrador de ses Soltes d'Orenols, es Massots, es Cavall de na Milanest, punta de la Rajada*); hi ha crustacis (*ses Gambes, cova de sa Llagosta, cova de ses Cigales*); mol·luscs (*ses Avellanes, es Copinar, racó de ses Porcelanes, pesquera des Calamars, es Cornetar, roca des Corn, s'Arany i s'Aranyet*); equinoderms (*s'Oriçol, bassa des Bogamarins*); i mamífers marins (*cova des Vell Mari, sa Balena*). També hi són presents les aus: *illot de sa Gavina, es Niu des Corbs, ses Àguiles, cova des Pardals, cova des Fumarells, es Niu de sa Mèrlera, pont de ses Orenelles, cova des Teulats, es Peput, salt de sa Torta, na Coloms, torrent de sa Perdiu*. I els mamífers terrestres també són abundants: *caló des Moltons, s'Esquena de s'Ase, es Verro, caló des Porcs, cova des Mart, sa Truja, es Bouet, cala Vedella, cingle des Bon Bestiar, cingle de ses Cabres, sa Conillera, pujol de ses Ovelles*. I fins i tot es poden trobar insectes en la toponímia, com a *ses Formigues, a na Moscards* o a la *punta de ses Llagostes*.

4.2.5. Topònims metafòrics. Aquests topònims constitueixen un grup que ronda el 8% dels topònims descriptius. Solen ser topònims formats amb noms que designen objectes amb alguna semblança amb el lloc de què es tracta: *es Surets, es Forn de Calç, sa Capella, ses Deixes, es Xarco, es Paller, s'Esquena de s'Ase, es Pont, s'Estella, sa Caldera, na Berenguera, es Verro, sa Galera, sa Imatge, punta des Pics, es Grill Ferro, es Tovalló, sa Ferradura, sa Jaia, es Morteret, sa Vela de sa Barca, sa Mesquita, sa Caixa, sa Torre, es Moltó, es Ronyons, ses Àguiles, s'Olla de s'Illa, es Cul de s'Olla, sa Paella, sa Sabata, sa Truja, sa Balena, sa Banyera, el Bisbe, es Llibrell, ses Camades, sa Conillera de s'Embardissador, ses Cuines, n'Espinosa, ses Gitanes de baix des Cap, cova de ses Mameilles, es Palleret, sa Panxa de ses Pedrisses, es Peput, ses Pescateries, es Porxos, es Remolí, sa Sella, sa Torrassa, sa Trona*.

4.2.6. Topònims que guarden relació amb alguna qualitat. Solen ser més nombrosos que els metafòrics i en general els trobam en un percentatge que és prop d'un 10%. En una bona part d'aquests topònims es fa servir el color com a element descriptiu: *pujol Blanc, cap Negret, penya Vermella, torrent Roig, sa Bassa Roja, racó Verd, racó Fosc, punta Negra, escull Daurat, es Clot Vermell*. En d'altres casos els topònims es refereixen a un tipus de material: *es Grill Ferro, es Arenals, sa Grava de Xarraca, ses Esmoladores, es Guix, s'Argelest, es Codolar, es Crispell*. En algun cas es qualifica el lloc amb un adjectiu que especifica com és: *canal Pregon, penya Esbarrada, na Xapada, na Plana, es Cap Morràs, cap Prim, còdol Llis, caló Fondo, na Llarga, sa Roca Baixa, pas Estret, illa Grossa, illa Plana, moll Nou*.

4.2.7. Topònims relacionats amb l'hàbitat i les activitats humanes. Representen devers un 20% dels topònims descriptius i la seua abundància major o menor va en funció de com està de poblada la zona. Poden estar relacionats amb la pesca i la navegació (*es Bol des Sectet, varador d'en Lluquinó, casa d'en Pau, es Botador, es Viver, portiuxol de Cala Gració, s'Amarrador de sa Solta, es Mirador de ses Salpes, far de ses Coves Blanques, roca de vent*